

СПРОБИ ПОКРАЩЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОВІТОВИМИ ЗЕМСЬКИМИ УСТАНОВАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в 60-90-х роках XIX ст.

Розглянуто спроби покращення продовольчого забезпечення населення повітовими земськими установами Чернігівської губернії в 1860-1890-х роках. Особлива увага приділена діяльності повітових земств із вироблення заходів, здатних оптимізувати процес зберігання хлібних припасів сільського населення. Проаналізовано причини невдач земських діячів під час здійснення ними спроб встановлення контролю за функціонуванням селянських хлібозапасних магазинів.

Ключові слова: Чернігівська губернія, повітові земські збори, повітова земська управа, сільська громада, хлібні припаси, хлібозапасний магазин.

Рассмотрено попытки улучшения продовольственного обеспечения населения уездными земскими учреждениями Черниговской губернии в 1860-1890-х годах. Особенное внимание уделено деятельности уездных земств по разработке мероприятий, способных оптимизировать процесс хранения хлебных запасов сельского населения. Проанализировано причины неудач земских деятелей во время осуществления ими попыток установления контроля над функционированием крестьянских хлебозапасных магазинов.

Ключевые слова: Черниговская губерния, уездное земское собрание, уездная земская управа, сельская община, хлебные запасы, хлебозапасный магазин.

The article analyses the attempts of improvement of food provision of population by povit zemstvo establishments of Chernigiv province in the 1860-1890th. The special attention is applied to the activity of povit zemstvos in formation of measures, able to optimize the process of storage of grain supplies of rural population. The author ascertains the reasons of failures of zemstvo figures in realization of their attempts to control functioning of peasant grain store centers.

Key words: Chernigiv province, povit zemstvo assembly, povit zemstvo council, rural community, grain supplies, grain store center.

Актуальність теми зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земських установ Чернігівської губернії у вирішенні питання продовольчого забезпечення населення, необхідністю визначення специфіки земської діяльності в продовольчій сфері впродовж 60-90-х років XIX ст.

Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [1; 30; 34]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продо-

вольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблені. Так, наприклад, з'ясовуючи в своєму дисертаційному дослідженні роль земств Лівобережної та Південної України у вирішенні соціально-економічних питань, О. Обметко приділила певну увагу їхнім спробам розв'язання продовольчого питання [21]. Проблема продовольчого забезпечення населення привертає до себе увагу й зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи Російської імперії, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність

земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [18].

Метою статті є розгляд заходів, до яких вдавалися повітові земські установи Чернігівської губернії з метою покращення продовольчого забезпечення населення в 60-90-х роках XIX ст., адже саме на них 1864 р. держава поклала обов'язок здійснення безпосереднього контролю за організацією продовольчої справи на місцях. Зважаючи на багатовекторність проблеми, в даній науковій розвідці ми зосередимо увагу на одному з найважливіших її аспектів – діяльності повітових земських установ у напрямку оптимізації процесу зберігання сільськими громадами їхніх хлібних припасів.

Якщо в дореформений період продовольчим забезпеченням сільського населення опікувалися або поміщики, або місцеві чиновники, то після передачі продовольчої справи до земської компетенції саме земські діячі повинні були наглядати за тим, щоб селяни регулярно поповнювали свої хлібні припаси, контролювати процес видачі продовольчих позичок під час неврожайів, а також слідкувати за їхнім своєчасним поверненням. Однак, головним чином, внаслідок відсутності у земців владних повноважень їм було непросто знайти «спільну мову» з сільською громадою, члени якої цілком справедливо вважали себе повноправними господарями своїх хлібних припасів, які не потребували ані рекомендацій, ані втручання сторонніх осіб.

Згідно з законодавством натуральні припаси сільських громад повинні були зберігатися в спеціальних хлібозапасних магазинах. Необхідно зазначити, що земства прекрасно усвідомлювали важливість існування у кожній сільській громаді достатньої кількості хлібних припасів, адже, своєчасно наповнюючи хлібозапасні магазини зерном та підтримуючи їх у належному стані, селяни убезпечували себе від випадків голодування. Крім того, зернові припаси ставали в нагоді, коли в сільського населення виявлялася нестача або цілковита відсутність посівного матеріалу. Зазначимо, що вже 1865 р. чергові Борзнянські, Конотопські, Стародубські, Глухівські повітові земські зібрання доручили членам повітових земських управ підготувати інформацію, яка стосувалася

стану хлібозапасних магазинів та кількості хлібних припасів, що в них зберігалися [35, с. 15, 74, 168, 226].

Перевірка хлібозапасних магазинів продемонструвала, що переважна більшість із них, особливо ті, які належали колишнім поміщицьким селянам, знаходилася в жахливому стані [4, арк. 84-85; 2, арк. 9-9зв., 16-19зв., 48-48зв., 51-53, 132]. Причина цього полягала в тому, що хлібозапасні магазини були побудовані ще в дореформений період, а відтак на момент відміни кріпосного права одні з них струхлявіли, інші виявилися наповзруйнованими [17, с. 74]. Після скасування кріпосного права всі хлібозапасні магазини, які знаходилися на поміщицькій землі, мали бути перенесені на інше місце. Якщо перенесення ставало неможливим, селяни повинні були за власний рахунок збудувати новий хлібозапасний магазин, слідкувати за його станом, вчасно ремонтувати. У випадку, якщо селяни відмовлялися добровільно переносити свій хлібозапасний магазин до іншого місця, поміщики інколи навіть вдавалися до нищення його приміщення [3, арк. 7-8зв.].

Земці повсякчас наголошували на тому, що хлібозапасні магазини знаходилися в напівзруйнованому стані, були побудовані *«не для зберігання, а для псування хліба»*, а до деяких із них взагалі неможливо було навіть увійти. Одні магазини не мали спеціальних камер для зберігання різних сортів хліба, інші за відсутності земського втручання так і продовжували б стояти недобудованими, оскільки сільські громади не мали коштів для завершення будівництва [12, с. 26; 24, с. 29; 15, с. 22-23; 5, с. 79-80]. Однак стан хлібозапасних магазинів після передачі продовольчої справи до земської компетенції не покращився, адже, по-перше, виконати на практиці вимоги, які висувала держава як до внутрішнього планування, так і до зовнішнього вигляду хлібозапасних магазинів, сільські громади, головним чином, внаслідок пореформеної бідності були не в змозі, а по-друге, закон забороняв земським установам втручатися в життя сільської громади, примушувати її членів більш відповідально ставитися до своїх хлібозапасних магазинів, підтримувати їх у

належному стані, оскільки все це складало обов'язкову мирську повинність членів сільської громади [29, с. 244].

Під час перевірки хлібозапасних магазинів з'ясувалося, що в останніх, перш за все, в тих, які належали колишнім поміщицьким селянам, на момент передачі їх до земського відання наявна кількість хліба не відповідала законодавчо визначеним нормам. Як відомо, в дореформений період поміщики, розпоряджаючись хлібними припасами залежного від них селянства, «в інтересах останнього» часто використовували їх не за призначенням, а з метою отримання власного зиску. Розгляд земської документації свідчить про те, що питання про повернення поміщиками своїх боргів сільським громадам протягом 60-90-х років XIX ст. постійно піднімалося на засіданнях земських зібрань різних повітів [10, с. 79; 25, с. 123; 14, с. 374; 12, с. 26; 22, с. 29]. Земці звертали увагу на те, що поміщики в багатьох випадках категорично відмовлялися від повернення селянам їхніх натуральних припасів й навіть вимагали від селян повернення хліба, який неначебто був «помилково» внесений поміщиками за «ревські душі», що колись їм належали [19, с. 77; 16, с. 135-139].

Необхідно віддати належне земським установам, які, незважаючи на перепони, обстоювали інтереси саме сільського населення. Однак довести провину поміщика було непросто. Поміщики, як правило, не визнавали претензій колишніх кріпосних та наполягали на своїй непричетності до будь-яких протиправних дій. Іноді судові справи доходили навіть до Петербурга. Разом із тим відсоток справ, які вирішувалися на користь селянства, був доволі високим [19, с. 77], однак розгляд їх тривав дуже довго, нерідко – навіть протягом десятиліть [13, с. 95].

Потрібно звернути увагу на те, що в багатьох випадках справи, які стосувалися повернення недоїмок як селянами, так і їхніми колишніми власниками, виявлялися настільки заплутаними, що питання про те, чи *«поміщицькі селяни заборгували, чи все ж таки колишні поміщики не віддали»* [27, с. 37], залишалося відкритим. Так, наприклад, Борзнянська повітова земська управа 1889 р. наголошувала на тому, що в повіті існували сільські громади, які не мали взагалі ні хліба,

ні хлібозапасних магазинів [23, с. 42], однак достеменно з'ясувати, хто ж був винним у розборі хліба та знищенні хлібозапасних магазинів – селяни або поміщики, – їй так і не вдалося [6, с. 85]. Варто зазначити, що свавілля колишніх власників селян було не єдиною причиною пустих хлібозапасних магазинів, адже відомо, що одразу після звільнення селян із кріпосної залежності вони отримали право розпоряджатися своїм хлібом. Скориставшись відсутністю належного контролю за їхніми діями, колишні поміщицькі селяни вдалися до «грабунку» своїх хлібних припасів [16, с. 161].

Показово, що існуючі правила зберігання хлібних припасів з метою запобігання випадкам їхнього псування вимагали від сільських громад щороку їх освіжати [36, с. 9-10]. Втім, як виявилось, сільські громади в одних випадках внаслідок масової бідності своїх членів, у інших – внаслідок небажання більш заможних членів зсипати хліб нового врожаю до хлібозапасного магазину, а відтак забезпечувати продовольством своїх незаможних односельців, не завжди мали можливість здійснювати подібну операцію. Джерела свідчать, що не освіжений хліб у деяких повітах десятиріччями лежав у хлібозапасних магазинах, псувався, однак селяни нічого не робили для того, щоб врятувати свої хлібні припаси [8, с. 89; 33, с. 369; 11, с. 223; 7, с. 148-150; 20, с. 85].

Згідно з законодавством повітові земські управи повинні були збирати інформацію щодо кількості хлібних припасів, яка зберігалася в хлібозапасних магазинах. Цю інформацію, як правило, вони отримували від волосних старшин, а волосні старшини – від сільського старости. Внаслідок того, що отримана в такий спосіб інформація не могла відрізнитися своєю об'єктивністю, законодавство зобов'язало повітові земські управи перевіряти її безпосередньо на місцях. Крім того, повітові земства мали здійснювати періодичні ревізії хлібозапасних магазинів із метою з'ясування реальної кількості хліба, яка в них знаходилася, перевіряти якість хлібних припасів, а також наглядати за тим, щоб видача та повернення продовольчих позичок здійснювалися згідно з існуючими правилами [29, с. 248].

Однак на практиці виявилось, що встановлення належного нагляду з боку

земських установ за хлібозапасними магазинами було неможливим, причиною чого була, перш за все, відсутність у них розпорядчої влади щодо членів сільської громади, а також фізична неспроможність членів повітових земських управ перевірити стан хлібних припасів у кожному хлібозапасному магазині. Крім того, повітові земські управи не завжди відповідально ставилися до свого обов'язку вести облік продовольчих ресурсів, повсякчас заплутуючи рахунки, що демонстрували рівень продовольчого забезпечення населення. Користуючись цим, а також відсутністю належного контролю з боку волосних старшин та сільських старост, члени сільських громад безперешкодно на свій власний розсуд користувалися хлібними припасами [26, с. 121; 9, с. 69-70]. Незважаючи на те, що протягом 80-90-х років проблема недостатнього контролю з боку членів повітових земських управ за станом хлібозапасних магазинів постійно обговорювалася на засіданнях Борзнянських [22, с. 29], Сосницьких [11, с. 222], Новозибківських [33, с. 374-375], Глухівських [32, с. 542], Кролевецьких [15, с. 22-23] та інших повітових земських зібрань, на практиці земці продовжували користуватися інформацією про стан хлібних припасів сільських громад, наданою волосними правліннями.

Показово, що у 80-х роках, коли стало зрозуміло, що хлібні припаси сільських громад знаходяться в критичному стані, деякі повітові земства були готові вдатися, дійсно, до «радикальних», з їхньої точки зору, заходів із метою розв'язання цієї проблеми. В цей час на розгляд повітових земських установ потрапив проект, розроблений Новгород-Сіверським повітовим земством, який передбачав покладення на спеціальних уповноважених від волості – раду – обов'язку слідкування за станом продовольчих припасів. Цей проект був розглянутий 7 з 15 повітових земств, із яких 5 (Городнянське, Конотопське, Кролевецьке, Глухівське, Чернігівське) визнали його невартим уваги, а 2 (Мглинське та Остерське) – підтримали. Переважна більшість земств вважала, що відсутність порозуміння з сільською громадою була основною причиною незадовільної постановки продовольчої

справи на місцях. Відтак факт існування волосної ради, до якої мали входити ті ж самі члени сільської громади, не міг, на їхню думку, істотно вплинути на збільшення кількості продовольчих припасів [27, с. 48-52]. Подібної точки зору дотримувалися й гласні Сосницького повітового земського зібрання [11, с. 222].

Ще одним питанням, яке цікавило земців у контексті збереження натуральних припасів сільських громад, було питання доцільності централізації хлібозапасних магазинів, тобто влаштування одного хлібозапасного магазину при волосному правлінні замість багатьох, існуючих при кожній сільській громаді. Повітові земські управи постійно скаржилися на те, що розпорошеність та велика кількість хлібозапасних магазинів не дозволяли їхнім членам попереджувати, а також вчасно виявляти порушення закону та зловживання в цій сфері, якісно виконувати покладені на них обов'язки [28, с. 111]. Відтак централізація хлібозапасних магазинів, дійсно, мала для земств величезне значення, адже полегшила б та спростила б земський нагляд за їхнім станом.

Однак проблеми повітових земств абсолютно не хвилювали сільські громади, які з прохолодою поставилися до ідеї централізації, адже, по-перше, будівництво центральних хлібозапасних магазинів було пов'язане з додатковими витратами, а по-друге, кожна сільська громада воліла мати свої власні хлібні припаси. Показово, що ще на початку своєї діяльності земці Чернігівської губернії одностайно погодилися з тим, що питання централізації мало розглядатися виключно членами сільської громади, які повинні були самі визначити подальшу долю своїх хлібозапасних магазинів [31, с. 5]. В подальшому земці дійшли висновку, що найкращим способом вирішення питання встановлення більш пильного контролю за станом хлібних припасів сільських громад було обрання зі свого середовища декількох осіб, які мали допомагати членам повітових земських управ виконувати їхні обов'язки в продовольчій сфері [33, с. 370; 32, с. 542].

Таким чином, спроби покращення продовольчого забезпечення населення шляхом посилення земського контролю за хлібозапасними магазинами, на жаль, у більшості

випадків не досягали своєї мети, однак вони так чи інакше оптимізували сільську хлібо-запасну систему, були свідченням зацікавленості земських діячів в успішному вирішенні продовольчого питання, змушували сільські громади перебувати в «напрузі» від усвідомлення того, що їхні дії постійно перебувають в полі зору земців. Хотілося б також зазначити, що діям повітових земських установ у продовольчій сфері була притаманна певна

хаотичність та неорганізованість. Кожне із земств як цілком окремий організм прагнуло до самостійного вирішення тих чи інших питань, беручи до уваги, перш за все, особливості свого регіону. Відтак питання щодо координації та узгодження діяльності повітових земських установ мало вирішуватися на рівні губернської земської організації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 143, оп. 1, спр. 383, 194 арк.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 143, оп. 1, спр. 467, 9 арк.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 1912, 85 арк.
5. Доклад о выдаче в ссуду из продовольственного капитала 650 руб. крестьянским обществам Конотопского уезда, сел Рубанки и Михайло-Анновки на постройку новых хлебных запасных магазинов // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1877. – №№ 1, 2, 3, 4 (январь, февраль, март, апрель). – С. 79-80.
6. Журналы XXV очередного Борзенского уездного земского собрания 1889 года и экстренного собрания 28 февраля 1890 года. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. – 196 с.
7. Журналы Борзенского очередного земского собрания 20 ноября 1896 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1897. – 192 с.
8. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1882 г. – Глухов : Печатня А. Шумицкого, 1883. – 115 с.
9. Журналы Городнянского очередного уездного земского собрания XXV сессии (1889 года). – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. – 190 с.
10. Журналы очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов : В Ильинской Типографии, 1868. – 140 с.
11. Журналы очередного Сосницкого уездного земского собрания 1886 года. – Сосница : Земская Типография, 1887. – 365 с.
12. Журналы очередных заседаний Нежинского уездного земского собрания 1886 года и сметы расходов уездных земских сумм и раскладки денежных сборов на 1887 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1887. – 271 с.
13. Журналы очередных заседаний Новозыбковского уездного земского собрания 1884 года. – Новозыбков : Типография Л. И. Зенченко, 1885. – 250 с.
14. Журналы Черниговского губернского земского собрания XX очередной сессии (с 7-го по 15-е декабря 1884 года). – Чернигов : Земская Типография, 1885. – 481 с.
15. Журналы чрезвычайного и очередного Кролевецкого уездного земского собрания 1882 года. Смета и раскладка на 1883 год. – [б.м.] : [б.и.], [б.г.]. – 244 с.
16. Из журн. очередных и чрезвычайных заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания // ЗСЧГ. – 1872. – № 7 (июль). – С. 130-164.
17. Карачевский-Волк Н. Письма из деревни. XVIII. Еще по вопросам народного продовольствия / Н. Карачевский-Волк // ЗСЧГ. – 1892. – № 6-7 (июнь-июль). – С. 59-89.
18. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864-1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185-197.
19. Мнение неперменного члена Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия П. П. Исаевича о положении хлебных запасов крестьянских сословий в некоторых уездах Черниговской губернии, в связи со взглядами на этот предмет земства, управ и самих крестьян // Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 77-79.
20. Об организации продовольственной части в земстве // ЗСЧГ. – 1888. – № 11-12 (ноябрь-декабрь). – С. 82-92.
21. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.

22. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1886 год. – Чернигов : Земская Типография, 1887. – 99 с.
23. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1889 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. – 56 с.
24. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1894 год. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1895. – 39 с.
25. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1875–76 год. – Чернигов : Земская Типография, 1876. – 407 с.
26. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1876–1877 год. – Чернигов : Земская Типография, [б.г.]. – 306 с.
27. По вопросу о народном продовольствии // ЗСЧГ. – 1885. – № 3, 4 (март, апрель). – С. 31-58.
28. По вопросу об устройстве центральных хлебных магазинов // ЗСЧГ. – 1876. – № № 9, 10, 11, 12 (сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь). – С. 110-118.
29. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – С.-Петербург : [В государственной типографии], 1890. – С. 243-273.
30. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О. А. Редькіна. – К. : Куприянова, 2008. – 192 с.
31. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по народному продовольствию. (1865-1892 гг.) : в 2 т. / Г. П. Сазонов. – С.-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1893. – Т. 2. – 494 с.
32. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1897 год. / [сост. И. М. Обозненко]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – 728 с.
33. Свод постановлений Уездных Земских Собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1898 г. / [сост. Д. Н. Недточаев ; ред. С. И. Лашкевич]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – 474 с.
34. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
35. Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов : В Губернской Типографии, 1865. – 274 с.
36. Устав о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – С-Пб. : [б.и.], 1892. – Т. XIII. – С. 1-106.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Ю. М. Петровська, 2012

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2012